

סודר בצוארו של האבל ומנהג עטיפת הראש*

במנהגי ישראל ח"ב עמ' ש הבאתי את מנהג בגדאד "שכן המתאבל על הוריו קושר מטפחת סביב צוארו", ובקשתי להסמין מנהג זה לפסוק במשלי א ט, "...וענקים לגרגרתיך", וסיימתי "ועדיין הענין צריך לימוד".
ועתה מצאתי בחוברת הקטנה של ר' פטאי, מסורות היסטוריות ומנהגי קבורה אצל יהודי משהד, ירושלים תש"ו, עמ' 13, שכתב כי במשהד "במקום כתונת האבל, שהיתה נהוגה בקזווין [שבפרס, שממנו באו יהודי משהד],¹ השתמשו עתה במטפחת, שאותה קיבל כל אחד מן המלווים ביום הלוויה". ושם הערה 12, הוסיף: השווה רדב"ז ח"ב סי' צד(?)
כדומה לכך אצל יהודי כלכותה, בהודו, במשך כל ימי האבל, עיין אבן ספיר, חלק ב, מגנצא 1874, עמ' קא: "בימי אבלותם ישאו מטפחת לבנה על צווריהם עד החזה", וכו'. (וכידוע באו רוב יהודי כלכותה מבגדאד במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, ואכמ"ל).² ושוב מצאתי כי במנהגי אבלות שבהראת שבאפגאניסתאן נהגו "כל ימי האבל, בני המשפחה מתעטפים על הכתפים בצעיף לבן כעין טלית" (ז' קורט, ידע-עם יח [41-42], תשל"ז, עמ' 117-118).

ואולם כעת ברור לי כי אין זה אלא וואריאציה של המנהג התלמודי הקדום של "עטיפת הראש" של האבל, שלמדוהו מן הפסוק ביחזקאל "ולא תעטה על שפם" (יחזקאל כד יז). ודרשו חז"ל מזה שאבל חייב בעטיפת הראש (מועד קטן טו ע"א). ושם כד ע"א אומר שמואל: כל עטיפה שאינה כעטיפת ישמעאלים אינה עטיפה וכו'. תיאורה של "עטיפת הישמעאלים" מובאת בר' חננאל למועד קטן כד ע"א בזה"ל: מכסה שפמו וזקנו מוטמן במצנפתו או בטליתו, והוא אלמנה בלשון ערב וכו'. מסורת נוהג זה, נתקבלה גם בספרד, כגון אצל הרי"ף, הרמב"ם, הריטב"א, הר"ן, הטור ובעקבותיהם השו"ע (יו"ד שסו) המחייבים עטיפת הראש במשך שבעת ימי האבלות. והנה הריטב"א (למו"ק שם) העיר על נוהג מיוחד אצל

* ראה מנהגי ישראל ח"ב, עמ' ש, סוף ההערה לעמ' יז, סוף הערה 13.

1 שם עמ' 8, ועל כתונת האבל שם עמ' 12.

כמה קהילות בספרד "שנותנים חתיכת בגד על שפתם וזקנם, ואין מכסים ראשם". ונוהג משונה זה הגיע אף לאימפריה העותמאנית, כפי שהעיד ר' יוסף קארן (בבית יוסף לטור יו"ד שפן), וז"ל:

ובאמת בדידי הוה עובדא פעם ראשונה, שראיתי מי שהיה עוטה בענין זה [כלומר, שעטף סודר תחת זקנו, והעלה קצת על שפתו — מנהג שכותב הוא עליו לעיל שהעושים כן "טועים הם"] הייתי סבור שהוא חייש בפומיה, עד שאחר כך נודע לי שהוא אבל. והבית יוסף (שם) מגלה אף את מקור המנהג "המוטעה", והוא בירושלמי מועד קטן ג ה, שם נאמר בזה"ל:

"ולא תעטה על שפם" (יחזקאל כד יז) — מכאן שהוא צריך לכסות את פיו. ויכסינה מלרע? אמר רב חסדא: דלא יהוון אמרין: פומיה הוא חשש (ומכסה מפני הכאב, ואינו ניכר שהוא משום אבלות, פני משה שם).

על פי זה כתב הבית יוסף שם: ונראה מהירושלמי הזה שאותם שנוהגים לעטוף סודר תחת זקנם, אף על פי שמעלים קצתו על שפתם, טועים הם, דלא מוכחא מילתא דאכל הוא, אלא אומרים: פומיה הוא דחייש ליה... וכו'. ועל כך כתב ר' יששכר חמר, בספרו הגדול על הירושלמי, עלי תמר, למו"ק שם (אלון שבות תשנ"ב, עמ' שלט):

והנה ברור שאדם זה שעטה בענין זה לא עשה הדבר מלבו, אלא שהיו כאלה מזמן קדום בארץ ישראל שהיו עוטים בדרך זה, וכלפיהם התכוין הירושלמי בשאלו "ויכסינה מלרע?", כלומר כאלה שנוהגים כן, ועל זה אמר רב חסדא שאין דרך זה של עטיפה נכון, כדי שלא יהיו אומרים: פומיה הוא דחייש. והנה הכרעת הירושלמי שפירוש המקרא "ולא תעטה על שפם", רוצה לומר מעל הראש כלפי מטה ויכסה פניו. וכן הוא דעת הבבלי בדף טו שקורא לזה עטיפת ראש, ופירשו הראשונים שיכסה הראש ועד גובה דיקנא. אולם היתה קיימת בזה שיטה שניה, שלא היו מכסים הראש, אלא שהיו עוטפים סודר תחת זקנם והעלוהו מלמטה כלפי מעלה לעטוף שפתם, ופירשו כן במקרא "ולא תעטה על שפם". וכלפיהם מתכוון הירושלמי בשאלו "ויכסינה מלרע", כדעת אלו שנוהגים כן, ודחה רב חסדא דעתם דלא יהוון אמרין וכו'.

וכפי שראינו, נוהג זה התמיד מאות בשנים בין קהילות ספרד.

ואולם באשכנז הופסק מנהג זה לרוב, ובעלי התוספות (למו"ק כא ע"א ד"ה אלו) העירו "ומה שאין נוהגים עתה לעשות עטיפת הראש...

שלא היה מביא כי אם לידי שחוק ענין עטיפת ישמעאלים". וכן כותב בעל הסמ"ג, ר' משה מקוצי (מאה הי"ג): וכן ראיתי בספרד נוהגין כן. אבל במלכויות האלו (פרובינציא) לא נהגו, מפני שמביא לידי שחוק גדול שהגויים שוחקים עלינו, וגם השפחות שבבית והעבדים והנערים (סמ"ג עשין מדברי סופרים, השווה הגהות מיימוניות הל' אבל ה אות ע שמביא את הסמ"ג, מחזור ויטרי עמ' 243, ארחות חיים ח"ב עמ' 588 וכו').²

אמנם כפי שכבר ראינו מנהג זה התמיד בין קהילות המזרח ובני ארצות האיסלאם, ששם לא היתה בושה, כנראה, ללכת בעטיפת ישמעאלים. אלא שבמקצת הקהילות (הבאות מספרד מזרחה) נהגו לעטוף את הסודר

2 וראה ח"ג פרק ג. אבל היו קהילות באשכנז שהמשיכו במנהג זה. ובספר יוסף אומץ, לר' יוסף יוזפא האן נירלינגן, פראנקפורט ע"נ מאין תרפ"ח, מהדורה שניה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 331 איתא:

...ולכן נוהגים בוירמז שבכל יום חגם, שאין היהודים הולכין מחוץ לרחוב, הולכין האבלים כל היום ההוא בעטיפת המטרון [mitron] בלשון אשכנז קאפא. לכן אל ישנה אדם גם בזה ממנהג אבותינו, וכן יש להם להתעטף בחצר בית הכנסת על פי המנהג מטעם הנ"ל. (והשווה לעיל פרק ג ליד הערה 69). וראה עוד במנהגים דק"ק וורמיישא, לר' יוזפא שמש, מהדורת במבורגר-זימר-פלס, ח"ב, ירושלים תשנ"ב, סי' רמח, עמ' צו, שכתב ש"האבל יושב ומטרון דרך צווארו בראשו, ויושב ודומם". ועל המטרון ראה שם הערת המהדיר מס' 69. ושם הערה 70 ביאר המהדיר "שהבד הנמשך מן המטרון נמשך מן המטרון (הציפ"ל) כורך סביב הצואר". וציין למנהגים ביידיש, ח' ליל הסדר: "איין אבל מיט דער קפא אם האלז אן גשטרייפט". ועוד הביא שם את דברי ר' ידידיה ב"ר ישראל מגירנברג, תלמידו של המהר"ם מרוטנבורג ור' יחיאל מפריש, שכתב על המנהג שנהג בימיו (שיטה על מו"ק, לתלמידו של הר"י מפריש, ירושלים תרצ"ז, עמ' יט): אבל חייב לעטפת שפה, ומכאן נהגו שהאבל לובש הבית-ראש שלו ונותנו קצת על סנטרו. וכותב על כך המהדיר:

יתכן שגם בדורות הבאים הקפידו בני אשכנז שכריכת המטרון סביב הצואר תכסה גם את הסנטר, ואולי את אחד האשכנזים שישבו בתורכיה בתקופה שהגיעו אליה גולי ספרד ראה רבנו יוסף קארו(?)... והנה אע"פ שמרן הב"י דוחה את המנהג לכסות רק את הסנטר, חזינן שחכמי אשכנז הסכימו למנהג. ואפשר משום שבאשכנז היה כיסוי הסנטר הוכחה מעליא שאבל הוא, ואצלם החושש בפיו היה מכסהו במפה אחרת ולא במטרון. ובאמת ענין זה תלוי במנהג, כדברי המהרי"ל, ה' שמחות: אמהרי"ל, ברינוס שהאבל מתעטף במטרון דרך צוארו, כל שבעת ימי אבלו יהיה יושב מעוטף כן, ויהיה לבוש סרבול, משום דאסור ללכת בגילוי ראש, ואם לא יתעטף כמנהג שם, ה"ל גלוי הראש. [מהדורת רש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' תרכ, סי' יג.]

תחת הזקן וקצת על השפם, כפי שראינו לעיל. נראה הדבר כי מנהג זה הגיע אף לבגדאד, שם התבטא בקשירת מטפחת סביב לצוואר, ומשם אף לפרס (משהד) ועד לכלכותה שבהודו המזרחית³.

סוגי החכמה

מחיר 1234567

מחיר 1234567

מחיר 1234567

מחיר 1234567

3 על עטיפת הראש בכלל, ראה בקצרה בספרו של שמואל גליק, אור לאבל, ירושלים תשנ"א, עמ' 79-83, ובמאמרו המצויין של ר"י זימר, סיני, צו, תשמ"ה, עמ' קמח-קסח. (והוסף על כך מה ב איתא ביפה ללב ח"ג יו"ד סי' שפו א, קה ע"ב, שם מביא הוא את ההגהה שאין נוהגים בעטיפה גם במדינות אלו, איזמיר ואגפיה, וכל ארץ תורגמה אין נוהגין עטיפת הראש.) יתכן שיש לקשור את כל הנושא הזה עם נושא צורות הקובע היהודי בזמנים ובמקומות שונים. ראה הערותיה של Ruth Mellinkoff, במאמרה המאלף Cain and the Jews, שהופיע ב-Journal of Jewish Art, 1979, עמ' 16-38, ובמיוחד עמ' 28-35 יש מקומות שכיסוי ראש בסגנון מסוים היה בעל משמעות שלילית ביותר, גם לנוצרים וגם ליהודים. אולי המנהג שהזכרנו לעיל, שבמקצת קהילות ספרד נתנו בגד על שפתם וזקנם ולא כיסו את ראשם, תלוי בנוהג כסוי הראש מקומיים. כך למשל מעידה מלינקוף (שם עמ' 32 הערה 45) שבספרד לפעמים היהודים חויבו לכסות ראשם כבודס מיוחד. ראה בספרו של Alfred Rubens, A History of Jewish Costume, לונדון 1967, עמ' 89 וכו'.

עוד על ההפטרה במנחה בשבת

במנהגי ישראל ח"א פרק ב (עמ' כד-ל) דנתי בסתירה שבין שבת כד ע"א, שמשמע שם מדברי רב אחדבוי אמר רב מתנא שבמנחה בשבת ישנה הפטרה, לבין המשנה במגילה ריש פ"ג, שם נאמר במפורש: "... (ו) בשבת במנחה... אין מפטירין בנביא". הבאתי שם את דברי הר"י אברצלוני בספר העתים שלו (מהדורת ר"י שור, קראקא תרס"ג, עמ' 271), שהביא דברים בשם רב הא"י גאון בזה"ל:

...שמנהג היה בתחלה במקומות הרבה שמפטירין במנחה בשבת, ועדיין יש ספרי אפטרותא שיש בהם ענין למנחה לכל שנה, וקורין לה נחמתא אחר אפטרותא שחרית כותבין נחמתא בישעיה נחמתא בירמיה. ויש מקומות בארץ עילם וא"י הים של פרס שרגילין בה עד עכשו... וכו'.

ומאחר שנפטר רב הא"י גאון בשנת 1038, יש לנו עדות שעוד בראשית המאה הי"א בפרס וכו' נהגו לקרוא הפטרות במנחה בשבת. הבאתי לכך מעין אסמכתא נוספת מספרו של החכם הקראי הביזאנטי, בן המאה הי"ב, יהודה (בן אליהו) הדסי, אשכל הכפר (גזלוו 1836) י ע"ד, האומר: "...מנחה ומעריב ויזכר ונחמתא לא שערום אבותיך...", דהיינו שאלה הם מנהגים שבדו חכמים מלבם.

והנה דומני כי מצאתי עוד איזכור למנהג מוזר זה במקור בלתי צפוי, והוא ספרו של הסופר הנוצרי James Finn, שהיה קונסול בארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט, The Jews of China, לונדון 1843 (נדפס מחדש ב-1971 Taipei). שם, עמ' 29, 46-48, מספר הוא על סוג של סידורים שקוראים להם Le-pae, ועל אחד מהם כתובה כותרת (שאמנם מועתקת בשיבושים): מנחה תמיד. מלבד המונח "מנחה"

1 על James Finn והתעניינותו ביהודי סין, ראה במאמרו של Marcus M. Adler ב-JQR OS י"ג, 1901, עמ' 31-32. ולאחרונה בספרו של Michael Pollak, Mandarins, Jews and Missions, פילדלפיה 1980, עמ' 131-145. פין כתב עוד ספר על יהודי סין בשם The Orphan Colony of Jews in China, לונדון 1872.

נמצאים ב"סידורים" אלה עוד שני מונחים Moed Neuma ו-Muphtar Minhah (עמ' 47), או באותיות עבריות: מופטר מנעה... מועד נומאה... (עמ' 86). אחד הכמרים הנוצריים מהמאה הי"ח Domenge² (אחרי 1721) ביקש לדעת פירושם של מונחים אלה. ואולם לא הצליח להבין את התשובה, אולי בגלל ההגייה הסינית של המלים העבריות. הוא רק הבין שה-Neumeh היה ספר בשנים עשר חלקים, וכל חלק נקרא בראש חדש, ו-Muphtar הוא שם של ספר שקוראים באמצע כל חודש, דהיינו בט"ו לחודש חסר ובט"ז לחודש מלא (שם, עמ' 47). פין מנסה לפרש מונחים אלה, ומביא את דעתו של De-Sacy ש Neumah הוא ראש חודש בפרסית וכו'. עוד כותב הוא:

Muphtar Minhah is read at seasons of full moon; The letter of the two words determines the time to be afternoon, and the former signifies "dismissal".

עם כל ידיעותיו של פין, שכתב ספר על היהודים הספרדיים, לא הבין כי Muphtar זה "מפטיר", קרי הפטרה. ונראה לי פשוט שיש לנו כאן מסורת משובשת של קריאת הפטרה במנחה בשבת, קריאה שקוראים לה "נחמה" (Neumah). "מנעה" היא כמובן "מנחה".

והנה ידוע לנו כי יהודי Kaifeng שבסין באו מפרס. שהרי כל ההוראות בסידורים שלהם הן בפרסית וישנם קולופונים בסופי ספרי החומשים שלהם שהם בפרסית. גם בכתובת המפורסמת שלהם בבית הכנסת שב-Kai-feng ישנם משפטים בפרסית.³ בית הכנסת הוקם ב-1163–1165, זאת אומרת שבאו לשם לפני תאריך זה.⁴ על כן נראה שהביאו אתם את מנהג פרס לקרוא הפטרה במנחה בשבת, הפטרה שנקראה "נחמה".

2 על הכומר Domenge (או: Domingo) ראה במאמרו של אדלר, עמ' 19, 30 וכו', ובספרו של פולק, עמ' 101–105, 279 וכו'. וראה עוד ב-Lettres édifiantes et curieuses, écrites des Missions étrangères par quelques Missionnaires de la Compagnie de Jesus, חלק ל"א, פריז 1774.

3 ראה במאמרו של JQR OS, A. Neubauer, 1896, עמ' 127–128, 306 וכו'. ובמאמרו של D.D. Leslie, The Judaeo-Persian Colophons to the Abr Naharaim, Pentateuch of the Kaifeng Jews, ח, 1969, עמ' 1–35.

4 נויבאוור, שם. לפי פולק, שם, עמ' 297, שבאו היהודים לקייפנג לא יאחר לשנת 1126.

עוד על יהודי קייפינג, ראה מש"כ בספר The Travels of Marco Polo, מהדורת Yule-Cordier, הוצאת Dover, ניו יורק 1992, ח"א, עמ' 346–347, ובספרו הקלאסי של Chinese Jews, W.C. White, מהדורה שנייה, טורונט 1966, וכו'.

תפילת משה ב־London Miscellany וענין פריסת הידים בתפילה

במנהגי ישראל ח"ג, עמ' פח-צא, דנתי בשאלה למה פסקו היהודים מלפרוס כפים בתפילה. הפניתי את תשומת הלב למחקרו של פרופ' א' זימר, שהראה כי הנוצרים ראו בתנועה זו רמז לצליבתו של משיחם, משום כך חשו חכמי ישראל חובה להפקיע מנהג זה מרשות היהדות. עתה באתי להוסיף דברים הנובעים מהבנה זו.

בכתב־יד שבבריטיש מוזיאום שבלונדון, Add. Ms 11639 מסביבות שנת 1280 מצאנו תמונה¹ (תמונה מס' 1) המתארת את הנאמר בסוף פרשת בשלח (שמות יז יב):

ידי משה כבדים ויקחו אבן וישימו תחתיו וישב עליה ואהרן וחור תמכו בידיו מזה אחד ומזה אחד ויהי ידיו אמונה עד בא השמש. התמונה המצטיירת מפסוק זה היא של מי שמחזיק את שתי ידיו למעלה פרושות ופשוטות לשמים, ונתמכות על ידי אהרן וחור מזה אחד ומזה אחד, מחמת כובדן. ואילו בתמונה שלפנינו אין ידיו של משה פרוסות, אלא דבוקות הן אחת בחברתה, ואף אינן מורמות כלפי מעלה, אלא הן במצב של תנוחה שאינו מכביד במיוחד. מתמיה הדבר, לכאורה, שכך יציירו את משה בתפילתו בניגוד לפשוטו של מקרא. עוד יש להעיר כי הטיפול בנושא זה באמנות היהודית ובכתב־יד עבריים מצויירים נדיר הוא ביותר — אף כי מצוי הוא באמנות הנוצרית,² דבר האומר דרשני.

1 G. Sed Rajna, The **וראה בספרה של** London, British Library Add. Ms. 11639 **חמונה מס' 123**, Hebrew Bible in Mediaeval Illuminated Manuscripts, ניו יורק 1987, עמ' 109.

2 **ראה בספרו המונומנטלי של** Iconographie de l'Art Chretien, L. Réau **פריו 1956, עמ' 203 שציין ליצירות הבאות: המאה הי'** Mosaique de St. Maria : Majeure.

המאה הי"ב: Miniature de l'Hortus Deliciarum, Bible catalane de Farfa...
המאה הט"ז: Francisco Giralte, Porte de la Capella del Obispo, Madrid

והנה כבר עמד הר"י זימר³ על דרך "תיקון הידיים" בשעת התפילה⁴ אצל חכמי ימי הביניים. ולענייננו מאלפים במיוחד הם דבריו של בעל ספר "מנהג טוב"⁵ סי' ו':⁶

דמנהג טוב כשאדם מתפלל, לכוין שתי ידיו שיהיו נראות כאחד, שכן מצינו באיש שמוים (!) [קרי: משה] שנא' בו, "עד בוא השמש" (שמות יז יב), עד התפלל לשמוים (!), והוא עם ז' אותיות של "בוא השמש". וגם "אמונה" כאילו הן אומנה, כי אחת לע"ז אומנה.⁷ ובוודאי דרש בעל "מנהג טוב" את הפסוק כפי שנדרש אף על ידי בעלי התוספות:⁸ "ויהי", לשון יחיד — שתי ידיו כיד אחד, וגו', וכפי שאכן הציע זימר מדעתו.⁹ ואולי כן יש להבין את דברי בעל מדרש לקח טוב (לשמות שם, מהדורת באבער, עמ' 113): "ויהי ידיו אמונה" — שב' ידיו שוות כאחת, עומדות ומתעצמות בתפלה, וכן "אמונה" בלשון יחיד.¹⁰ על אף דרשות אלה עדיין קשה להסביר את התמונה הנ"ל, שהרי אין ידיו של משה מורמות בה, אע"פ שבפסוק יא נאמר מפורשות, "ויהי כאשר ירים משה את ידו וגבר ישראל וכאשר יניח ידו וגבר עמלק", ובהמשך נאמר, "וידי משה כבדים". משמע שכבודות הן מחמת שמורמות היו.

והנה כאמור במנהגי ישראל ח"ג, עמ' פח–פט, הראיתי לדעת כי מי שנאמר עליו שידיו פרוסות היו בתפלה (כמשה, וכשלמה בתפילתו¹¹), ראו הנוצרים בתנוחה זו מעין בשורה (prefiguration) על אותו האיש וצליבתו. באמנות הנוצרית של ימי הביניים אותו האיש מופיע עם ידיו פרוסות ופשוטות גם כאשר הוא מברך וגם כאשר שופט את העולם באחרית

Jost Amman, The (Illuminated), Bartsch, 20/1 [=9/3], p. 25¹²

המאה הי"ז: Poussin.

ובאשר למאה הי"ח, ידועות הן היצירות של Sir John Everett Millais ושל Julius Schnorr.

3 במאמרו שבסידרא ה, תשמ"ט, על "תיקוני הגוף בשעת התפילה", עמ' 89–130. והובאו הדברים בקיצור במנהגי ישראל ח"ג, שם.

4 שם, עמ' 95–107.

5 ראה עליו בספר: מנהגי ישראל ח"א, עמ' קז, הערה 25.

6 זימר, שם, עמ' 101.

7 ראה הערתו של זימר, שם, עמ' 72, על הבעיות שבקטע.

8 ראה ספר תוספות השלם: אוצר כעלי התוספות, מאת ר"י גליס, ח"ג, ירושלים תשמ"ח, עמ' שה.

9 שם, סוף הערה 72.

10 וראה בתורה שלמה, לרמ"מ כשר, חלק יד, עמ' רסד, אות צו.

[עב]

הימים.¹¹ וכך כתבה Gertrude Schiller, בספרה הגדול Iconography of Christian Art¹²:

From the third century onwards Christian artists have taken over from the art of antiquity the type of orans or praying figure with arms extended on either side of the body or with the lower part of the arms obliquely raised. Moses, who held up his hands and went on praying in his position until the Israelites had won their battle against the Amalekites..., was regarded as an Old Testament archetype of a man in prayer. By the second century Moses in this attitude was already being used as a prefiguration of the crucified Christ or the Cross of Christ. Christians for their part, as they prayed with outstretched hands, gave a physical imitation of Christ's Cross

ואכן באמנות הנוצרית האיש המתפלל בדרך כלל מופיע עם ידיים פשוטות (אף כי לא תמיד כלפי מעלה).¹³ צורת העמדת ידיו במצבים אלה מועתקת היא מתנוחתו של הצלוב. נראה, א"כ, כי ציירים יהודיים לא יכלו להביא את עצמם להשתמש בתנוחה זו בציירם את משה מתפלל בפני ה' לשלום העם ונצחונו נגד עמלק. ומאחר והנוצרים פירשו תנוחה זו

11 מלכים"א, ח נד: "ויהי ככלות שלמה להתפלל... וכפיו פרשות השמים... וגו'". ע"ע מש"כ בענין זה בסיני נר, תשנ"ג, עמ' נב-נג.

*11 לדוגמה: (1) Last Judgement Beaulieu Corrèze, Abbey Church of South Portal, tympanum. (2) Chr. between Church and Synagogue. St.- Denis (Seine), Abbey Church, Chapel of St. Perigrinus. 'Anagogical' windows. (3) Former Church of Sainte-Larme de Selincourt, Relief from baptismal font (12cent.) Chr. crowns "Ecclesia" while he veils "Synagogue's" eyes. Now in Amiens Museum.

12 כרך ב, לונדון 1972, עמ' 90.

13 ראה לדוגמה בספרו של H. Buchthal. The Miniatures of the Paris Studio, in Middle Byzantine Painting, לונדון 1938, תמונות 9, 11, 12, 13 וכו'. אכן באשכנו של ימי הביניים היו הנוצרים מתפללים דווקא עם ידיים פשוטות בצורת צלב. ראה בספרו של J. Grimm Teutonic Mythology, (בתרגומו האנגלי של Arsenius prays with : 1296 עמ' ד"ד, ניו יורק 1966, Dover ed., (J.S. Stallybrass *uplifted hands from sunset to sunrise*, Maerl. 3.197, *in crucis modum corram altari se sternere*, Perz 8. 258, *conf. ordeal of cross*. Praying mit *zerrienen armen*, *zerrenten armen*, Zellw. urk. no. 1029. 775.

כבשורת מושיעם,¹⁴ כאשר הוא מתגבר על השטן, כך גם ראו את מעשי האבות, קרי משה, בהחזיקו את ידיו פשוטות בשעה שניצח על העמלקיים, קרי הסטרא אחרא. ואכן נוכל לציין את ה-Muirnach Cross מאירלנד, מראשית המאה העשירית, שם נמצא משה עומד בתפילה ובידים פרושות בדיוק מעל הצלוב שבאותה תנוחה.¹⁵

נראה כי מטעם זה כמעט ולא טיפלו אמנים יהודיים מערביים בנושא זה,¹⁶ ואף נמנעו יהודים מלפרוס את כפיהם בשעת תפילתם,¹⁷ כפי שהראה זימר במאמרו שם. דומה, א"כ, כי זהו הטעם שבאיוור שלנו "הודבקו" יחד ידיו של משה, להרחיקו מכל דמיון לצלוב,¹⁸ ו"כדרך תיקון הידיים" הנוהג בעת ההיא בשעת תפילה, שאף הוא נשען על "האסמכתא" שבדרשת הפסוק "ויהי ידיו אמונה".¹⁹

14 רעיון זה כבר נמצא באיגרת בר נבא המשווה בין פרישת ידי משה במלחמת עמלק והצלוב. ראה זימר, שם, עמ' 97.

15 ראה שילר, שם, תמונה מס' 353, ודברינו בסיני שם.

16 מעניין לציין כי בכתב יד המכונה (fol. 13r) Golden Haggadah BL Add. 27210, [נרקיס, Hebrew Illuminated Manuscripts in the British Isles, אוקספורד 1982, ח"ב, תמונה מס' 135, למעלה בצד שמאל], על הפסוק "ויפרש כפיו אל ה'" (שמות ט לג) שבמכת ברד, ישנה תמונה של משה המתפלל אל ה', וידיו קצת מורמות כלפי מעלה בעתירה ובתפילה, ואמנם דבוקות הן זו לזו. (וכן הוא בספר מנהגים, ונציה שס"א, כה עמ' א בתמונה לפרשת זכור. ועל ייחסם של ספרי מנהגים אלה להגדות אמסטרדם, ראה ח' שמרוק, בספרו האיורים לספרי יידיש במאות הט"ז-הי"ז, ירושלים תשמ"ו, עמ' 42-52, ובמאמרו שם Studies in Bibliography and Booklore טו, 1984, עמ' 31-52. ושם אף כאן השפעת Merian, ראה R. Wischnitzer-Berstein, MGWJ, לט, 1931, עמ' 269-286, ואכמ"ל.). אגב, התנוחה הזאת חוזרת על עצמה בוריאציה קטנה בתמונה הסמוכה, ששם משה זורק פיה הכבשן כלפי השמים, ועומד באותה תנוחה. ועוד השוה: נרקיס, שם, תמונה מס' 182.

17 ראה במנהגי ישראל ח"ג, פרק ב, שם דנתי בענין זה.

18 וקצת ראיה נוספת לכך היא בעובדה שבכתב-יד יהודיים מאוירים מן המזרח, שם כמעט ולא הכירו את הנוצרים והנצרות, ידי משה מורמות (קצת) ופשוטות. ראה לדוגמה את שחין, ספר משה, מפרס מן המאה הי"ז (תמונה מס' 2). תמונה זו באה ממאמרו של Joseph Gutmann, Judeo-Persian Miniatures, שהופיע ב-Journal of Bibliography and Booklore, ת, 1968, עמ' 60, ונדפס שוב בספר שערך בשם No Graven Images: Studies in Art and the Hebrew Bible, ניו-יורק 1971, עמ' 472.

19 על חקר התנועות ומשמעותן באומנות נכתב רבות. העבודה המקיפה ביותר על התנועות בעולם העתיק עודנה זו של K. Sittl, Die Gebarden der Griechen und Römer, לייפציג 1890. על התקופה הרומית ראה ספרו של R. Brilliant, Gesture and Rank in Roman Art, ניו הייבן 1963, עם ביבליוגרפיה. על האומנות הנוצרית

הקדומה, ראה עבודת הדוקטורט של M.L. Heuser, Gestures and their Meaning, ^{אוצר החכמה} in Early Christian Art, הרוורד 1959. למחקר על תנועות ייאוש וצער, ראה ספרו של M. Barasch, Gestures of Despair in Mediaeval and Early Renaissance Art, ניו-יורק 1976, ושם עמ' 138 הערה 3. יש גם ביבליוגרפיה על התנועות בתיאטרון של ימי הביניים וכו'. יש לקחת בחשבון את העובדה שהרמת הידים היא גם תנועת צער ואבל. ראה ברש, שם עמ' 85, תמונה סמ' 45, ושם עמ' 146 הערה 20. שם עמ' 147 הערות 26, 37. בהערה האחרונה מעיר ברש כי לפעמים אין לפרש את התנועה אלא על ידי ההקשר הכללי בו היא נמצאת.

הדפוס 1234567

הדפוס 1234567

אוצר החכמה